

Lingua

Autor(en): **[s.n.]**

Objektyp: **Group**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **104 (1991)**

PDF erstellt am: **17.07.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Lingua

Dretgs dils lungatgs en Svizra – in model?

Jean-Jacques Furer

Stad 1991

La Svizra vegn savens considerata sco in model, denter auter per siu tractament dils lungatgs indigens plidai en siu territori. Era la Svizra ufficiala ed ils Svizzers en general sepresentan bugen sco exempel, en quella sco en autras domenas. L'Europa ei numnadamein aunc adina formada principalmein da stats (ufficialmein) monolings. Bein dat ei plirs stats che renconuschan lur plurilinguissem, denton ei quella renconuschientscha relativamein pauc enconuschenta (sco el cass della Finlandia), ni ch'igl ei enconuschent che la convivenza de divers lungatgs renconuschi caschuna problems (sco el cass della Belgia e, en quei mument particularmein, della Jugoslavia). En quella Europa sedistingua la Svizra pia entras sia diversidad renconuschida, mo surtut entras sia stabilitad e harmonia apparenta en – ni malgrad – quella diversidad.

Sche la Svizra denton vegn considerata sco in cass dapersei, schabegia quei il pli savens senza enconuschientscha precisa de sia realitad. Era denter ils Svizzers ein ideas fallidas fetg derasadas, perfin en ina caussa che paress schi semplia sco quella dils agens lungatgs.

Il present artechel vegn pia ad entscheiver cun declarar (u restabilir) la verdad sur della situaziun linguistica en Svizra. Silsuenter sefatschenta el cun la damonda essenziala de saver schebein la reputaziun flattonta della Svizra en caussa ei meritada ni buc. L'analisa, schegie per munconza de plaz buca sviluppada en tuts detagls, meina tuttina ad ina clara conclusiun: La Svizra tractescha ses lungatgs effectivamein bia meglier che biars auters stats, nuotatonmeins representa ella dalunsch buca igl ideal, ella secharacterisescha en realitad anzi entras ina gronda indifferenza enviers sia rihezia linguistica e culturala, ch'ella trai buc avunda a nez ed ha schizun la tendenza de schar ir a frusta.

A. Datas de basa

A.1. LUNGATGS PLIDAI

A.1.a. Diember e statut

Dal punct de vosta stretgamein linguistic plaidan ins tschun lungatgs indigens en Svizra: tudestg, franzos, talian, romontsch e francoprovenzal. Ils biars linguists distinguan numnadamein il francoprovenzal dal franzos, e dialects francoprovenzals eran inaga plidai en l'entira Svizra romanda deno egl extrem nord. Quels dialects, dil reminent strusch screts, ein denton – per raschuns che san buca vegnir studegiadas cheu – vegni considerai da lur agens plidaders sco patuas dil franzos, ed inferiurs a quel. En Romandia ein quasi tuts svani, ed ils moviments che emprovan de mantener u far reviver els ein plitost fleivels e surtut mettan absolutamein buc en damonda la posiziun dil franzos.

Igl ei pia correct dal punct de vosta sociolinguistic e practic de plidar de quater lungatgs indigens en Svizra, e quels ein effectivamein declarai lungatgs naziunals dapi la reconuschienscha sco tala dil romontsch igl onn 1938. Enconuschentamein fa la Constituziun federala denton dapi lu ina distincziun denter ils lungatgs naziunals ed ils lungatgs ufficials – ch'ei vinavon mo treis –, aschia ch'ella perpetuescha ella pratica dil tuttafatg la discriminaziun fundamentala pitida dal romontsch. Aschia astga mintgin bein sedrizzar all'administraziun federala tenor sia preferenza en tudestg, franzos u talian e spitgar – en principi – dad ella ina risposta el medem lungatg, e la Confederaziun da sia vart ei – puspei en principi – obligada de publicar tuts documents ufficials els treis lungatgs dond la medema valeta a tuttas treis versiuns. Mo la Confederaziun sto buca far quei ni acceptar ch'ins sedrizzi ad ella per romontsch – ni en in lungatg jester. Ils Romontschs ein cheutras sfurzai de sesurviver enviers l'atgna administraziun d'in lungatg ch'ei (originalmein) jasters ad els.

A.1.b. Principi territorial – schurmetg dils lungatgs

Ils differents lungatgs svizzers ein buca de casa mintgin en l'entira Svizra. Scadin ha anzi siu territori tradiziunal, ch'ei enconuschents e – deno el cass dil romontsch – resta malgrad las migraziuns carschidas dils davos decennis aunc adina immediatamein distinguibels. Quels territoris vegnan reconuschi ella pratica dalla Confederaziun, che tenda era a conservar lur integritad. Quei vul gir denter auter ch'ins astga – adina en

principi – buc arver ina scola publica en in lungatg jasters alla regiun, e surtut ch'igl ei scumandau ad ina vischnaunca d'adoptar in auter lungatg che siu lungatg tradiziunal. Quei principi nunscret ha bein pitiu diversas violaziuns, ellas ein denton mai stadas talas ch'ellas vessen mess seriusamein en prighel in dils lungatgs ufficials. El cass dil romontsch perencunter vegn il principi de territorialitad violaus ad in violar.

Ei vegn savens negligiu ina consequenza impurtonta per ils lungatgs dal fatg che la Svizra ei ina federaziun. Essend che la majoritad dils cantuns ein absolutamein monolings, e che mintgin dils lungatgs ufficials federals dispona de silmeins in cantun monoling, seresulta per els ina protecziun supplementara silmeins en parts de lur territori total. Perfin sch'in lungatg vegness grevamein discriminaus u tschessass en in u l'auter dils cantuns bilings, savess el perquei – aschigitg sco la Svizra resta quei ch'ella ei – semplamein buca vegnir mess ord liug leu nua ch'el ei sulet lungatg ufficial. Sulettamein il romontsch, gia discriminaus da tuttas uisas, ei aunc privaus de quei avantatg, perquei ch'il sulet cantun nua ch'el ei de casa ei triling.

A.2. STATISTICAS LINGUISTICAS

A.2.a. Avertiment

La Svizra organisescha, normalmein mintga diesch onns, ina dumbraziun generala della populaziun a caschun della quala vegnan nudai era ils lungatgs plidai. Dapi 1880 sto mintga habitont indicar siu lungatg-mumma – denton in sulet lungatg, e lu definius de tala maniera ch'ei setracta en realitad plitost dil «lungatg habitual» ni digl «emprem lungatg». Ils resultats obteni en quella moda ein en plirs cass daventai dubius, aschia ch'igl ei necessari ded adina tener endamen, legend cefras tratgas dallas dumbraziuns, ch'ei setracta dil lungatg DECLARAU, ch'ei buca necessariamein, ni il lungatg-mumma (che fuss aunc de definir pli exactamein), ni igl emprem lungatg de diever.

Denter autras correcziuns ston ins admetter ch'ils resultats per ils treis lungatgs ufficials ein inferiurs alla realitad quei che pertucca il lungatg-mumma dils migrants vegni dad autras regiuns linguisticas, denton superiurs ad ella per lur (emprem) lungatg de diever current. Il mender ei denton segiramein il cass dil romontsch, per il qual biaras cefras han dagitg semplamein negina valeta pli. Pervia dils effects della discriminaziun dils Romontschs lubess sulettamein ina moda pli aviarta (pusseivladad de declarar dus u plirs lungatgs principals) e pli precisa (nudar las enconu-

schientschas ed il diever effectiv dils lungatgs) de sefar in'idea clara della derasaziun reala dil romontsch en siu territori ed el rest della Svizra¹⁾.

Diversas tabellas ein presentadas en annexa, ch'ins sa consultar per cefras detagliadas. El text sutvi significhescha ina * che la cefra che suonda ei mo approximativa (obtenida silla basa de datas memia pauc detagliadas).

A.2.b. Repartiziun actuala

1980 dumbrava la Svizra 6.365.960 habitonts, dils quals 65% declaravan il tudestg sco «lungatg-mumma», 18% il franzos, 10% il talian, 1% il romontsch, e 6% in lungatg jasters alla Svizra. Essend denton che quellas procentualas seresultan dallas repartiziuns linguisticas totalmein differentas dils 5.420.986 Svizzers e dils 944.974 jasters, eis ei pli exact de considerar oravontut la repartiziun ella populaziun svizra persula (74%, 20%, 4% e 1% – e 1%), ni la repartiziun tenor regiun linguistica (71 – 73%, 22 – 24%, 4%, 1%).

Ins constatescha pia sco εμπrem fatg essenzial in'enorma disporziun denter las communitads linguisticas svizras, mintgina treis u quater gadas pli gronda (ni pli pintga) che la suandonta, cun ina termenta preponderonza dil tudestg.

A.2.c. Evoluziun dapi 1860

Malgrad quella disporziun, muossan las dumbraziuns effectuadas dapi 1860 sco secund fatg essenzial che, sch'ins negligescha ils effects dell'immigraziun per il talian, il rapport de forza denter ils treis lungatgs ufficials ei restaus relativamein stabels dapi la creaziun della Confederaziun moderna (1848). La relevaziun per casadas de 1860 deva numnadamein gia 70% per il tudestg, 23% per il franzos e 5% per il talian.

El cass dil romontsch perencunter ei l'evoluziun stada propiamein catastrofala: Il diember de plidaders (declarai) ei bein carschius empauet en cefras absolutas; en cefras relativas denton, ch'ei quellas che peisan, eis el curdaus per la mesadad, da 1,683% anno 1860 a mo pli 0,803% della populaziun totala (0,927% della populaziun svizra) anno 1980.

A.2.d. Lungatg declarau e regiun d'origin

Enconuschentamein ha mintga Svizzer in liug d'origin, cun in dretg de burgheis che passa da generaziun en generaziun. Ins sa perquei reparter ils Svizzers tenor l'appartenenza linguistica de lur vischnaunca d'origin.

Bein relativeschan certs facturs la precisiun dil maletg obteniu, nuotatonmeins constateschan ins, denter auter, ina pli fleivla natalitad en Romandia, e surtut la forza dellas migraziuns, oravontut dalla Svizra alemanica viers tschellas regiuns linguisticas. Analisond il rapport denter lungatg declarau e regiun d'origin, respectivamein de domicil, san ins era affirmar ch'ei dat dapertut ina tendenza dils migrants a s'assimilar linguisticamein; quella forza d'assimilaziun ei buca de quantificar exactamein, denton eis ella apparentamein maximala en Romandia e minimala (mo, ual, aunc existent) el territori romontsch.

Era per la populaziun jastra dattan las datas de 1980 indicaziuns interessantas. Il diember de jasters sedeclarai de lungatg tudestg (153.946) u franzos (84.279) ei per dabia superius al diember ded immigrants dals principals stats d'origin els quals il tudestg (D 87.913, A 32.135, FL 1.838; total 121.886), respectivamein il franzos (F 47.570, B 4.394, CDN 1.951; total 53.915) ein lungatg ufficial. Inversamein anflan ins 418.989 Talians, denton mo 380.468 jasters sedeclarai de lungatg talian; perfin admittend ch'entgins mellis Sardis, Furlans e surtut Tiroles pon haver saviu declarar lur veritabel lungatg-mumma e buc il talian, resta la differenza apprezzabla e conferma la tendenza dils immigrai (restai) talians – surtut della secunda u tiarza generaziun –, installai en Svizra alemanica u romanda, de bandunar il talian en favur dil tudestg, respectivamein dil franzos.

Quella tendenza de s'assimilar exista secapescha era en tut tschellas communitads jastras installadas dagitg en Svizra, era en quellas de lungatg tudestg u franzos. En quels dus cass denton ein ils jasters relativamein meins numerus ed els s'installeschon plitost ella regiun, sufficientamein vasta, de lur lungatg. Il cuntrari della Svizra taliana lubeschon plinavon las dimensiuns dellas regiuns de lungatg tudestg u franzos ina bilanza d'assimilaziun positiva per quels lungatgs.

B. Communitads linguisticas

B.1. TUDESTG

La communitad de lungatg tudestg ei dalunsch la pli numerusa en Svizra. E sch'ins studegia pli attentamein ella, serevela ella aunc pli ferma. La Svizra alemanica ei numnadamein quella regiun nua che la peisa relativa dellas minoritads linguisticas immigradas ei la pli fleivla, ferton ch'ils immigrants aunc sedeclarai de lungatg tudestg en tschellas regiuns

representan leu mintgamai la secunda gruppa linguistica. Cun excepziun dils Romontschs, ei la communitad germanofona era quella cun la pli pintga procentuala de jasters.

La Svizra alemanica cuviera igl entir center, nord ed ost della tiara. Ella cumpeglia 71% della populaziun della Svizra e 6 dils principals marcaus, denter ils quals la sedia della regenza e dell'administraziun federala. Il pli impurtont center economic svizzer, il «trianghel d'aur», sesanfla entiramein en Svizra alemanica, che cumpeglia denton era biaras regiuns meins rehas. Dil reminent tenda quei «trianghel» a sereducir pli e pli sulettamein alla aglomeraziun turitgesa, nua che pli ch'in dieschavel della populaziun totala ei ussa concentraus. Turitg ei era il principal center de comunicaziun, la sedia de quasi tut las grondas bancas e della principala buorsa aschi bein sco, en in auter camp, della societad de radio e televisiun «alemanica e romontscha». Ella domena stregamein culturala perencunter, reussescha ei aunc tochen in cert grau a Berna ed a Basilea de rivalisar cun Turitg.

Denter las treis regiuns principalas ei la Svizra alemanica quella che ha la pli gronda peisa egl agen areal linguistico-cultural. Cun 4,5 milliuns habitonts representa ella numnadamein ver 5% digl areal germanofon europe, ch'ei milsanavon enconuschentamein ualti decentralisau.

Cheu denton sesroma in fenomen ch'ei essenziali per capir la realitad svizra: l'«unda dialectala» (alemanica). Tochen l'entschatta de nies tschentaner veva la Svizra alemanica suandau pli u meins l'evoluziun generala che deva adina depli peisa al lungatg litterar. Denton avon ch'arrivar alla fasa digl abandun dil dialect en certas classas socialas, ha la Svizra alemanica entschiet a revalorisar ses dialects – fetg differents dal tudestg litterar – per cumbatter la smanatscha d'in'annexiun alla Tiaratudestga nazista sut il pretext della communitad de lungatg. Il fenomen semantegn e sesviluppescha oz en ina moda ch'exprima buca pli mo in basegns de sedistinguer dad ina Tiaratudestga bein turnada alla democrazia, mo tuttina resentida vinavon sco memia gronda e pesonta. El ei bein plitost il simtom ded ina tendenza generala de seretret egl agen ravugl e de crer che la Svizra seigi igl umblitg dil mund e drovi buc il mund.

Ins sesanfla ussa en in cerchel viziuz: Ils giuvenns alemanics segireschan ch'il tudestg seigi in lungatg jester per els, e ch'els veglien plidar – e schizun scriver – «sco il bec ei carschius ad els». En quella moda imponan els il diever dils dialects en pli e pli biars camps, denter auter al radio ed alla televisiun, e tochen en scola ed all'universitad. Quei meina naturalmein ad ina pratica ed enconuschientscha adina pli fleivla dil tudestg, quei che mo carschenta la malaveglia de duvrar el.

La Svizra alemanica ei denton buca mo sin via de setagliar naven dagl

agen areal cultural – e dals agens scribents – e paradoxalmein de spossar ils agens dialects en favur d'ina coinè basada sil turitges. Imponend ils Alemanics il diever dil dialect el medem temps sco els han ina tendenza de negligir il studi dil franzos e de tshels lungatgs naziunals en favur digl engles, mettan els silmeins ils Romands e Svizzers italofofos avon ina letga nunpusseivla: U ch'els emprendan vinavon – plitost mender che meglier – in tudestg che piarda ad in piarder sia nizeivladad en Svizra; ni ch'els acceptan d'emprender – sper ni enstagl dil tudestg – ina coinè dialectala senza valeta ordeifer la Svizra. Acceptond denton quella coinè, acceptassen ils Svizzers romands ed italofofos era implicitamein ch'igl alemanic daventi IL lungatg de comunicaziun en Svizra e magari inaga IL lungatg naziunal svizzer, quei che significass la disfatga ed igl abandon dil «model svizzer»²⁾. Tgei che quei significass muossan la situaziun actuala e las perspectivas dils Romontschs, che han ual acceptau ch'igl alemanic daventi il lungatg de comunicaziun denter els ed ils Alemanics, enstagl ded in tudestg che manteness silmeins ina certa barriera.

B.2. FRANZOS

Strusch in tschunavel della populaziun totala declara il franzos. La Svizra romanda – igl entir vest della tiara cumpeggia denton (culs marcaus bilings) 1,4 milliuns habitonts, quei ch'ei bunamein ina quarta part della Svizra, cun dus dils otg principals marcaus, denter ils quals Genevra, senza dubi il marcau svizzer internaziunalmein il pli enconuscent.

Sco ils germanofons, seconcentran ils francofofos essenzialmein el territori tradiziunal de lur lungatg. Pervia de sia natalitad pli fleivla e d'ina immigraziun pli ferma ei la Romandia perencunter meins cumpactamein francofona che la Svizra alemanica ei germanofona; 25% dils habitonts declara in auter lungatg ch'il franzos (el cantun de Genevra 35%; el marcau de Genevra schizun 39%, e 19% lungatgs insumma jasters alla Svizra). Quella diversitad po bein caschunar certas difficultads, ella metta denton nuota en prighel il franzos. Igl ei anzi strusch pusseivel de viver en Romandia senza emprender silmeins las basas dil franzos. Bunas indicaziuns della gronda forza d'assimilaziun della regiun ei il fatg che mo *60% de ses habitonts ein originaris dalla regiun ni d'ina tiara silmeins parzialmein de lungatg franzos; e che, denter ils Svizzers originaris d'ina vischnaunca alemanica domiciliai els treis cantuns entiramein romands ed el Jura (*1/6 della populaziun), *50 – 60% declaran il franzos sco lungatg-mumma.

Era la stabilitad dil cunfin denter Svizra alemanica e romanda, ch'ei ualti clars deno el district friburghes dil Lag consideraus sco globalmein mischedau, dat perdetga della forza de resistenza ed assimilaziun dil franzos. Bein sesanfla il franzos plitost ella defensiva sin quei cunfin en fatscha alla pressiun migratoria alemanica ch'ei leu particularmein ferma e ch'ha negin moviment romand corrispudent – deno empau el sid de Bienna. Tuttina ha tochen ussa negina vischnaunca tradi-ziunalmein romanda adoptau il tudestg, malgrad che buca meins che 18 el Giura bernes han giu ina ga u l'otra ina majoritad de lungatg tudestg.

Il cuntrari ei il franzos avanzaus en entgins puncts impurtonts: A Bienna ch'ei daventada bilingua per immigraziun ed atgna voluntad; a Sion e Sierre, che vevan adoptau il tudestg el 16avel tschentaner, ed han decidiu de turnar al franzos el 19avel.

Divers facturs pon declarar l'impurtonza dil franzos en Svizra e la forza d'assimilaziun della Romandia, denter ils quals segiramein la derasaziun ed il prestisch internaziunal dil lungatg, mo era il fatg ch'ils dialects romands ein bunamein svani e ch'il franzos emprius en Svizra po vegnir duvraus dapertut ellas tiaras francofonas – quei che severifichescha buca per igl alemanic ellas tiaras de lungatg tudestg.

Cuntrariamein als Alemanics e malgrad tut quei ch'ins raquenta, han e drovan ils Romands strusch haver cumplexs enviars la Frontscha ni enviars ils Franzos immigrai u che visiteschan la Svizra. Igl ei ver che la Romandia representa mo ver 2% dell'Europa de cultura franzosa, ch'ei milsanavon fetg centralisada entuorn Paris. Per quei eis ella pli dependenta dagl exteriur che la Svizra alemanica. Quella dependenza pertucca denton surtut certas elites, che drovan il lungatg sco mied d'expressiun, e quei per part mo per quei ch'ellas acceptan ded esser dependentas ni aschi dependentas. Per la gronda part della populaziun mintgacass, porscha la Romandia in horizont lartgs e stabels avunda, cun ina veta culturala bein sviluppada – e fetg decentralisada.

Dal punct de vesta economic teman certins ina plauna submissiun della Romandia, buca alla Svizra alemanica sco ins pretenda fallidamein, mobein al «trianghel d'aur» e surtut a Turitg. La Romandia dispona denton senza d'ina ferma structura industrialia e de survetschs, per exempel sigl artg lemanic. Ella representa lu era ina clientella potenziala impurtonta avunda per che fatschentas alemanicas neglegeschien buc ella e fetschien sforzs de duvrar il franzos. Tut priu pia, era cheu, per la majoritad della populaziun, la Romandia ei sufficientamein vasta ed autonoma per ch'ei detti buca grevs cumplexs enviars la Svizra alemanica.

Dal punct de vesta politic finalmein eis ei evident che, en ina democrazia, ina regiun che representa in quart d'ina tiara contribuescha a modelar quella, mo sa buca direger ella persula. Igl ei ver era che la semplia peisa demografica davos il tudestg caschuna difficultads als ulteriurs lungatgs. Opponer denton globalmein Svizra romanda ed alemanica ei era cheu ina sfalsificaziun dils fatgs. Las duas regiuns ein gie fetg lunsch naven ded esser politicamein monoliticass. Il cuntrari, era sch'ils cantuns romands u bilings ils pli progressists ein en certas domenas savens minorisai dad ina majoritad de cantuns alemanics, descha ei sutlingiar, d'ina vart, ch'ins ha mo da rar ina majoritad concordonta en Romandia, e da l'otra vart ch'il camp il pli progressist della Svizra cumpeglia bein in pèr cantuns romands, denton era mintgacass il Tessin, Basilea, e lu gronds marcaus alemanics majorisai da lur cantun.

B.3. TALIAN

Cuntrariamein al franzos sesanfla il talian effectivamein en ina situaziun greva en Svizra, cun problems multifars sin divers nivels.

Per entscheiver, ei ha pauc senn ed anzi meina en err de sebasar sil fatg ch'il talian ei declaraus da 10% della populaziun totala. La Svizra taliana dumbra mo 280.000 habitonts. Quei ei 4% della populaziun della tiara. Ella cumpeglia negin grond marcau e mo in sulet cantun, il Tessin (deno ina vischnaunchetta gualsra), al qual s'aschuntan 4 valladas meridiunalas dil Grischun che peisan denton schi pauc (5%) che Tessin e Svizra taliana seconfundan generalmein el spèrt della glied.

La populaziun svizra de lungatg talian representa era lezza mo 4% dils Svizzers. La caratteristica essenziala della communitad italoфона en Svizra ei pia la cumpart enorma dils immigrai talians: Malgrad las naturalisaziuns ein mo 39% dils italofons de naziunalitad svizra. L'immigraziun taliana ei plinavon sedirigida viers l'entira Svizra e mo per ina pintga part viers la Svizra taliana; igl ei grazia ad ella ch'ins anfla ellas regiuns de lungatg tudestg, franzos u romontsch 387.441 italofons – il pli grond marcau de lungatg talian en Svizra ei (1980) Turitg! – che representan 62% dil total della communitad italoфона³⁾.

Mo quei rinforz che para schi decisivs ha en realitad strusch peisa (silmeins buca directa), ni politicamein, ni economicamein, ni culturalmein, perquei ch'el vegn essenzialmein da glied d'ina classa sociala mudesta, provegnenta dallas regiuns pli paupras dell'italia, e che contonscha en Svizra generalmein era buca posiziuns determinontas⁴⁾. Ins astga dil

reminent buca emblidar ch'el sistem administrativ, scolastic e social actual, ils italofons domiciliai en Svizra alemanica u romanda ein menai de s'assimilar plaunlur – culs emprems effects gia menziunai sisura.

En certas domenas ha l'immigraziun taliana anzi giu effects negativs. Aschia eis ei de seregurdar che la preschientscha de tons immigrants talians en posts considerai sco inferiurs nuschescha al statut social dil lungatg talian, aschi lunsch che Tessines u Grischuns ordeifer la Svizra taliana pon haver interess de sutlingiar lur origin – ed ein malgrad tut mess da certs Alemanics u Romands sin in scalem inferiur mo pervia de lur lungatg.

El Tessin sez ha l'immigraziun taliana massiva⁵⁾ contribuui a smasar l'identitad tessinesa e surtut ils dialects locals che fuorman gronda part de quella. Facticamein provegnan ils immigrants dapi biars onns buca pli ton dalla Lombardia – della quala il Tessin fa part culturalmein e linguisticamein –, mobein oravontut dal sid dell'Italia, cun dialects ed usits fetg allontanai. Quei ha favorisau in diever bia pli lartg dil talian standard – promovius dil reminent era dal radio e dalla televisiun. En in empren mument, empau sco en Svizra alemanica, ein certins sesurvi dil dialect local sco mied de sedistinguer – e de sclauder ils immigrants. Oz denton ein ils dialects fetg periclitai, ed ei detti perfin Tessines che pretendan de buca pli capir els.

Il grond problem cultural dil Tessin ei denton actualmein la pressiun dil tudestg u plitost digl alemanic. Pliras regiuns tessinesas ein inundadas d'ina immigraziun de germanofons attratgs dal clima migeivel, dils quals biars emprendan semplamein buc il talian spitgond anzi sco ina caussa naturala ch'ins sedrezzi ad els per tudestg u schizun per alemanic. Il terren era denton gia dagitg preparaus dal svilup stuorn dil turissem, essenzialmein germanofon, che ha provocau la marginalisaziun dil talian en numerus hotels e restaurants ed ha incitau biars italofons a sesuttametter al dialect alemanic. En consequenza de quella pressiun pegin ussa certins ina rapida bilinguisaziun dil Tessin – e quei cun in bilinguissem el qual igl alemanic fuss dominants!

Sche la situaziun ei effectivamein preoccuponta, resta ei tuttina strusch imaginabel ch'ins arrivi in gi ad ina tala catastrofa culturala. Il sulet lungatg uffical, administrativ e de scola, ton el cantun sco ellas vischnauncas, ei costituzionalmein il talian. Plinavon, era sch'entginas vischnauncas han survegniu ina majoritad de lungatg tudestg, a nivel cantunal ein ils germanofons declarai aunc adina mo (1980) 11% della populaziun, ina procentuala che resta claramein inferiura a quellas che cantuns e regiuns romandas han enconuschiu – e dumignau.

In auter problem dil Tessin ei sia dependenza economica, surtut enviers l'aglomeraziun turitgesa. Il cantun, grazia a sia posiziun sil cunfin cun l'Italia, ei era bein daventaus in impurtont center bancar, denton ei quel dirigiun essenzialmein da Turitg (e Basilea).

Ellas valladas grischunas ei la situaziun aunc bia mendra ch'el Tessin. Quellas valladas representan mo 8% dil Grischun, in cantun triling – e sco ins vegn a veser el paragraf suandont il sulet cantun che practichescha ina vera, greva discriminaziun linguistica. Ei basti de regurdaŕ cheu ch'il Grischun, che sutlingia cun luschezia sia posiziun a cavagl sillas Alps e la vasta autonomia ch'el lai allas vischnauncas, ei en realitad en biars camps essenzials fetg centralisau a Cuera alemanic e talmein orientaus viers Turitg che sias sbuccadas naturalas viers il Tirol e surtut viers la Valtellina ein bunamein daventadas vias tschoccas. Il cantun porscha plinavon mo paucas pusseivladads de seformar professiunalmein dil tuttafatg per talian – e quellas che existan sesanflan buca necessariamein ellas valladas. En talas cundiziuns ha bein il Mesauc il cletg de saver sepusar sil Tessin per defender meglier sia italianitad; el Puschlav denton e surtut ella Bergaglia ei il bilinguissim daventaus realitad, inscripziuns publicas ein schizun per tudestg en violaziun dil principi de territorialitad, ed igl alemanic smanatscha de catschar il talian denter ils mirs-casa.

E tuttina eisi de sutlingiar cun forza che, en tuttas sias atgnas vischnauncas grischunas (pia excludend Beiva ch'igl ei falliu de quintar el territori de lungatg tradiziunal talian), il talian semantegn senza discussiun sco lungatg uffical e de scola e che schizun en Bergaglia ei para nunimaginabel ch'ina vischnaunca emprovi de passar al tudestg – e che la Dertgira federala scamondi buc ei en cass ch'ina tentass il pass.

B.4. ROMONTSCH

Il tema dil romontsch ei schi complexs ch'ins sa spitgar cheu mo ina informaziun fragmentara⁶⁾. Ei astga plinavon mai vegnir emblidau che tuttas datas pertuccont il romontsch tratgas dallas dumbraziuns han mo ina valeta relativa.

Enconuschentamein ei il (reto)romontsch in lungatg della medema famiglia ch'il franzos u talian, plidau mo pli en treis regiuns isoladas l'ina dallas autras: Friul (furlan), Dolomitas (ladin dolomitic) e Grischun.

En ed entuorn il Grischun ha il romontsch tochen il 16avel tschentaner buca calau de seretrevon avon il tudestg. Dal 16avel al 19avel tschentaner han lu divers facturs favorisau ina stabilisaziun quasi totala dils cunfins

linguistics, aschia ch'igl ei secreau ina cunscienza clara dell'appartenenza «da vegl enneu» de mintga vitg ad ina u l'otra regiun linguistica. Perfin en vitgs romontschs zun germanisai dapi ina u pliras generaziuns restan ozilgi silmeins fastitgs dell'anteriura situaziun e cunscienza, che fan ch'ei dat aunc adina ina differenza sensibla denter, per exempel, Sursaissa u Cuvlignas d'ina vart e Panaduz u Andeer da l'otra vart.

Ins astga e sto pia considerar sco territori tradiziunalmein romontsch quel ch'ei semantenus nunballuccontamein ual dal 16avel al 19avel tschentaner, avon ch'il lungatg, principalmein pervia de pregiudezis e della discriminaziun pitida, entscheivi puspei a tschessar avon il tudestg⁷⁾. Pervia della situaziun actuala, caracterisada dalla germanisaziun fetg progredida en entirs tozzels vischnauncas oriundamein romontschas, vegn quella posiziun de principi magari criticada. Ella porscha denton treis avantatgs decisivs:

- ella ei semplia giusta, perquei ch'ella ha per finamira de reparar igl entiert pitiu;
- ella dat ina definiziun semplia e clara dil territori romontsch, ferton che mintg'otra posiziun menass a discussiuns e marcadems senza fin per l'attribuziun de biaras vischnauncas romontschas a quei ni tschei intschess linguistic actual;
- e finalmein ha ella per consequenza de renconuscher e segirar al romontsch in territori d'in sulet toc – schegie fetg slunganius – e cun ina populaziun e centers regionalis avunda impurtonts per ch'ina veta culturala digna de quei num sappi sesviluppar leu.

Il territori romontsch descrets aschia dumbra 121 vischnauncas, tuttas pli u meins de muntogna, cun 1980 64.104 habitonts: 1% della populaziun della Svizra, 39% de quella dil Grischun⁸⁾. Las duas pli grondas vischnauncas contonschan mo ver 6.000 habitonts – ed ein domiduas fermamein tudestgadas, l'ina dal turissem e l'otra dall'industria. La vera capitala culturala romontscha ei plinavon Cuera, il cauliug dagitg germanisau dil cantun.

Tradiziunalmein vivevan las valladas dell'agricultura e dil transit alpin. Oz denton ein ils purs mo pli ina pintga minoritad e, cun excepziun de paucas vischnauncas industrialisadas, ei bunamein igl entir territori suttamess ad in turissem sfrenau ch'ei sur de quei dirigius principalmein dagl exteriur. La monocultura turistica, celebrada sco mied de sviluppar ina regiun antruras particularmein paupra e de lubir als Romontschs de calar ded emigrar ella Bassa, ha bein scaffiu orda certas staziuns centers tarlischonts de rihezia, denton ein paucs Romontschs daventai veramein rehgs grazia ad ella. Els emigreschan anzi vinavon, ferton che cadens

alemanics e luvrers dal sid dell'Europa vegnan e s'installeschan en lur vitgs. En ina part dil territori romontsch ei aschia schabegiau ina vera scumiada de populaziuns, della quala l'Engiadin'Ota – in dils pli rehs districts dell'entira Svizra – representa magari il meglier e pli trest exempel: Malgrad la rihezia turistica ein *3/5 dils burgheis domiciliai ordeifer l'atgna vallada, ferton ch'ils *2/5 ch'ei restai representan leu gnanc pli *1/10 della populaziun totala.

A nivel general dil territori romontsch han ins ina situaziun nua che mo 57% della populaziun ei originaria d'ina vischnaunca romontscha. Dal punct de vesta linguistic ei la situaziun aunc mendra: Sulettamein 47% dils habitonts della regiun han declarau il romontsch sco lungatg-mumma. Getg autramein, e quintond che mo ina part minima dils immigrai ha declarau il romontsch sco lungatg-mumma, ha 1980 mintga tschunavel Romontsch d'origin, restaus ell'atgna regiun, declarau in lungatg-mumma jester.

L'enorma emigraziun ha da sia vart provocau che 40% dils Svizzers aunc sedeclarai de lungatg romontsch habiteschan ordeifer il territori romontsch, denter els ina gronda part dils scribents, artists ed autras persunalitads impurtontas romontschas.

Cuntrariamein a tschels lungatgs svizzers, sa il romontsch buca spitgar rinforz dagl exterior. Bein dat ei en Svizra in'immigraziun furlana relativamein impurtonta – ins plaيدا de tochen 20.000 del. Il furlan ei denton memia allontanaus dals idioms grischuns; ei dat negina vera tradiziun de contacts denter Grischun e Friaul; ils Furlans sedomicilieschan strusch en territori romontsch; ed els vegnan stuschai generalmein ella medema posiziun sociala inferiura sco la gronda part dils ulteriurs immigrai talians ed han per consequenza strusch peisa economica u culturala en Svizra. La preschientscha furlana ei pia virtualmein negin sustegn per il romontsch e representa per el mo pauc auter ch'in ulterior factur che sminuescha la valeta dellas datas statisticas che pertuccan el¹⁾.

Il romontsch pitescha d'in'entira seria de discriminaziuns. El ei buca lungatg official svizzer. El Grischun ein ses dus principals idioms en teoria bein officials sper il talian ed il tudestg. Per mesirar la realitad bast'ei denton da seregurdar ch'ils documents, texts e formulars officials vegnan redigi per tudestg e buca tuts translatai per romontsch u talian, che mintgacass sulettamein igl original tudestg ha forza legala, e che la regenza ha dacuort presentau ils cuosts de translaziun de texts officials e d'ediziun de manuals de scola per romontsch e talian sco ina contribuziun speziala alla promoziun dils lungatgs minoritars – e pagau quels cuosts ord la contribuziun federala al sustegn dil talian e dil romontsch.

Per la scola primara han las vischnauncas romontschas la letga denter treis sistems: Scola tudestga; scola tudestga cun romontsch sco rom (marginal); scola «romontscha» ch'ei romontscha mo duront ils emprems onns de scola e daventa silsunter essenzialmein tudestga. En scola secundara, per la formaziun professiunala, a nivel universitar, ei il romontsch presents, sche insumma, mo sco rom ualti secundar.

Ferton ch'il tudestg, il franzos ed il talian disponan mintgin de lur atgna societad de radio e televisiun, dependa la regiun romontscha dalla societad «alemanica e romontscha» che emetta essenzialmein per alemanic e tudestg. En ina tala situaziun eis ei buca sorprendent ch'il romontsch ei bunamein sclaus dalla repartiziun dils mieds finansials (1989: tudestg 42%, franzos 33%, talian 23%, romontsch 1%) sco era insumma dals programs (1989 ha la televisiun emess 5.297 uras per tudestg u alemanic, 5.722 per franzos, 4.243 per talian, e 62 – 0,4%! – per romontsch; al radio ei la situaziun empau megliera cun 2,2% dil total general emess per romontsch).

Las campagnas entschattas alla fin dils onns 70 han bein menau ad in cert resvegl dils Romontschs ed obteniu per lur lungatg migliuraziuns en biaras domenas. Nuotatonmeins, era sch'ei setracta de pli che mo semplas mesiras cosmeticas, la discriminaziun de basa resta, ina discriminaziun fundamentala ch'ils projects de revisiun della costituziun federala snegan expressivamein de supprimer.

Il resultat de quella situaziun ei ch'il romontsch ei smanatschus de stuer svanir a pli u meins liunga scadenza e ch'il territori romontsch ei en cumpleina dissoluziun, aschia ch'ins sa plidar mo pli ded ina germanisaziun pli u meins progredida dils vitgs romontschs. Las vischnauncas aunc empau claramein romontschas fuorman mo pli in arhipel de inslettas che dumbran tuttas ensemen strusch 25.000 habitonts, e denter las 7 vischnauncas cun pli che 2.000 habitonts, ina suletta ei aunc a majoritad romontscha. Ed era sche mo paucas vischnauncas romontschas han la finala snegau dil tuttafatg il vegl lungatg, il cunfin cul tudestg, schi clars autrora en Svizra, exista buca pli. Ni che, essend ussa tuts Romontschs bilings (u sch'ins vul trilings) – e quei saveis cun dominonza digl alemanic –, quei cunfin va tenor la tresta formulaziun «enamiez ils tgaus».

C. Qualitad dils lungatgs

C.1. LUNGATGS-MUMMA

Tuts quater lungatgs svizzers piteschan, silmeins en certas domenas, d'ina munglusa qualitad ch'ei la consequenza directa della situaziun sociolinguistica de mintgina dellas communitads.

Independentamein dallas differenzas regionalas, normalas denter tudestg (scret) de Svizra e tudestg della Tiaratudestga, vein nus viu ch'ils Alemanics damognan (u pretendan de dumignar) savens fetg imperfetgamein il tudestg, quei che caschuna ina munconza generala de qualitad e de precisiun della comunicaziun, oravontut scretta.

Cumparegliand mintgamai las classas socialas corrispudentas, ei perencunter la qualitad dil franzos plidaus en Romandia u dil talian el Tessin segiramein semeglionta a quella dil lungatg plidaus en Frontscha, respectivamein ell'Italia (el Grischun pudess ella esser inferiura pervia dell'instrucziun meins cumpleta dil lungatg).

Leu tuttina, nua che la posiziun minoritara dil franzos e dil talian peisa, ei la qualitad savens inferiura a quei ch'ella stuess esser. Ell'administraziun federala ei la gronda majoritad dils emploiai – nunevitablamein ella situaziun dada – de lungatg tudestg. Igl ei secreau aschia ina situaziun ella quala tenor valetaziuns ils 9/10 dils documents ufficials vegnan redigi per tudestg, e mo translatai silsuenter per franzos e talian. Cuntrariamein al Grischun, han quellas translaziuns forza legala aduala a quella digl original. Nuotatonmeins reproschan ins ch'ellas fladan malgrad tut enzatgei dil spért dil tudestg, ni ch'ellas cuntegnan insumma germanissem u sbagls de translaziun. Il problem ei en quest cass la massa de lavur ded effectuar cun memia paucs translatur, e forsa surtut il fatg che, pervia della centralisaziun a Berna, quels translatur ein igl entir onn ora bugnai dagl alemanic e piardan empau il contact cun lur agen lungatg.

Ell'industria ed el commerci (reclama, instrucziuns per il diever), vegnan biaras mercanzias producidas en Svizra alemanica presentadas en in franzos u talian plitost approximativ – e mintgaton schizun en in scribis-scrabis nunentelgeivels. Cheu setract'ei magari savens de translaziuns fatgas – per spargnar daners a cuorta vesta – mo suroravi, da personas nunqualificadas, schizun dal producent sez cun agid d'in sempel dicziunari.

Il romontsch finalmein ei, deno excepziuns raras e mo relativas, fetg generalmein d'ina qualitad deplorabla. Ual cheu eis ei denton de regurdar ch'ils Romontschs gaudan el meglier cass mo d'in pèr onns instrucziun en lur lungatg (cun mo pauc'instrucziun DIL romontsch); ch'els fan la gronda

part de lur studis per tudestg (ni alemanic); e ch'els ein in summa impregnai quotidianamein dal tudestg u dagl alemanic tochen en lur veta familiara. Igl ei en talas cundiziuns buca sorprendent che lur romontsch ei, el medem temps, fetg approximativs e saturaus da germanissem – pil cass ch'el ei buc ina sempla reproducziun dil tudestg.

Ellas domenas administrativa e commerciala piteschan las translaziuns romontschas dal tudestg – sch'ellas existan in summa – da mals semeglionts a quels descrets per il franzos u talian, mo ch'els ein bia pli pesonts.

C.2. LUNGATGS EMPRI

En principi empren mintga habitont della Svizra en scola, ultra dil lungatg de sia regiun, silmeins ils rudiments d'in ulteriur lungatg naziunal: habitualmeins il franzos en Svizra alemanica u taliana, tudestg en Romandia ed el territori romontsch. Aschi gleiti ch'ins va ella scola secundara, emprendan ins aunc generalmeins in secund lungatg jester modern, il pli savens igl engles, mintgaton in tierz lungatg naziunal.

Ella pratica denton restan las enconuschientschas linguisticas per debia inferiuras a quei ch'ins spitgass dad ina tiara sco la Svizra. Quellas enconuschientschas vegnan plinavon savens pauc duvradas, aschia ch'ellas pireschan plaunlur tier bia glied. Il lungatg empriu che semantegn probablameins il meglier ei igl engles, che certs Svizzers ein finfatg arrivai a duvra sco lungatg de communicaziun cun cumpatriots d'auters lungatgs.

D. In problem fundamental: L'indifferenza

Ella valetaziun dil tractament concediu dal stat a sias minoritads linguisticas han ins adina dus puncts de veta pusseivels: U prender en consideraziun quei che maunca per arrivar a quei che stuess esser; ni sutlingiar quei ch'ei vegniu fatg – il pli savens per mascrar munconzas e discriminaziuns.

Dal punct de veta relativ fan ins bugen cumparegliaziuns cun autras situaziuns, savend ch'ins vegn adina ad anflar gruppas e lungatgs che, en general u en puncts particulars, vegnan tractai mender – ni meglier – che quel dil qual ins s'occupescha. Presentada en quella maniera ei la Svizra senza dubi in model che biars pon giavischar.

Igl ei gie segir che, en biars auters stats, era democratics, ina majoritad sco l'alemanica en Svizra vess dagitg instradau l'assimilaziun de minoritads che representan, tuttas ensemen, gnanc 30% della populaziun. Las minoritads svizras denton buca mo survivan, ellas reusseschan era, schegie en graus fetg divers, ad assimilar ils immigrants plidaders dil lungatg majoritar, aschia che silmeins duas han conservau intacts lur territori de basa (ins ha schizun constatau che las davosas midadas sil cunfin denter franzos e tudestg ein sefatgas plitost en favur dil franzos). En graus fetg differents era, denton cun in minimum perfin per il meins derasau, vegnan tuts treis lungatgs minoritars pri en consideraziun en tuttas domenas, dall'administraziun alla veta culturala sur la scola, la politica, il commerci e la religiun. Schizun ils Romontschs gaudan cundiziuns dellas qualas biaras autras communitads discriminadas ein scuidas; ed els san quei fetg bein, ed ein gia engrazieivels per quei ch'els han.

Per quei ch'ins sto serender quen ch'ei exista, en Svizra sco autora, ina tendenza fetg derasada de considerar ch'ei seigi nunpusseivel de conceder ad ina minoritad linguistica ils medems dretgs fundamentals sco alla majoritad, e che pli pintga ch'ina minoritad seigi e pli pauc ch'ella astgi pretender. Aschia vegnan ils medems Romands che s'indignan della preschientscha nunsufficienta dil franzos ell'administraziun federala savens a considerar sco normal ch'il talian ei buca lungatg de lavur ellas cumissiuns parlamentaras ed era buca a seschoccar dell'absenza d'ina universitad de lungatg talian en Svizra. Els – ed ils biars Svizzers de lungatg talian sco outra minoritad – vegnan savens a concordar segirond ch'ei seigi nunimaginabel de renconuscher il romontsch sco lungatg official della Confederaziun.

Quei che dominescha en Svizra pertuccont ils lungatgs ei la finfinala l'indifferenza, l'indifferenza e l'egoissem. Il rapport sur dil «Quadrilinguissem en Svizra – present e futur» ha confirmau ei: Las communitads en Svizra muossan mintgina allas autras il dies.

Ils Alemanics resentan adina meins la necessitad de far il quen era cul rest della Svizra. Ils Romands sefutureschan dil Tessin deno cura ch'els drovan in alliau encunter «ils Alemanics», ed els considereschan ils Romontschs sco ina sempla curiositad exotica. Per ils Romontschs va la Svizra mo tochen Turitg, eventualmein aunc tochen Berna, mo els s'interesseschan dils Romands ual aschi fetg sco ils Romands ded els. Ils Romontschs han lu era mo paucs contacts culla Svizra taliana ch'entscheiva tuttavias sigl ault de lur cuolms meridionals. Ils Tessines lamentan la munconza d'interess e de sustegn dals Romands, mo imiteschan ils

Romands enviers ils Romontschs. Ils Grischuns talians dil Puschlav da lur vart ein scui dils Romontschs dell'Engiadina pervia della rihezia de quella regiun ed assimileschan els schizun zaco alla tutpresenta majoritad germanofona. Ils Alemanics della periferia finalmein tugnan encunter igl imperialissem cultural ed economic de Turitg, mo ei entra buc en lur tgau tgei difficultads ch'els caschunan a lur confederai latins sfurzond il diever digl alemanic. E dapertut en Svizra il bilinguissem (che fuss il trilinguissem tiels Romontschs) dils migrants e de lur descendenza survegn strusch auter ch'indifferenza – ni suspect.

Enstagl ch'ils treis canals de televisiun fussen considerai sco rihezia comunabla e la caschun d'emprender meglier auters lungatgs e culturas naziunalas, vegnan els resentì mintgin sco la proprietad particulara d'ina suletta communitad – ferton ch'ina televisiun romontscha vegn tut agradora decretada utopia. De quella moda san ils Alemanics veser cun malpazienza che «lur» televisiun survegn mo 42% dil budget general concediu, ferton che las televisiuns della Svizra romanda, respectivamein taliana han tutta breigia de far cun mieds sensiblamein inferiurs la medema lavur che quella alemanica.

L'Agenzia telegrafica svizra, concepida oriundamein sco survetsch triling alla naziun, vegn ussa boicottada dad editurs alemanics de gasettas che snegan de contribuir al manteniment de departament habels de luvrar correctamein per franzos e talian.

Quei che pertucca la Confederaziun (Cussegl federal, parlament, administraziun), ella fa pilver nuot ENCUNTER ils lungatgs. La Svizra ch'ha enconuschiu in'entira retscha d'uiaras religiusas ha mai veramein fatg zatgei encunter ils lungatgs. Schizun dals temps che Vad apparteneva al marcau de Berna e la Leventina ad Uri, mai ch'ils signurs alemanics vessen empruau de privar lur subdits da lur lungatg, els ein anzi sezs sesurvi de quel per administrar els.

Oz sco ier denton, fa la Confederaziun PER ils lungatgs mo quei ch'ei necessari per haver ruaus – e puder sesgurghigliar cun bials discuors a caschun digl Emprem ded uost. Ultra dil tudestg, renconuscha ella il franzos ed il talian sco lungatgs ufficials, perquei ch'igl ei raschuneivel – sch'ins vul ver ruaus – de buca irritar minoritads che representan in quart dils administrai; denton buc il romontsch, perquei ch'igl ei raschuneivel de spitgar dad ina minoritad de meins ch'in pertschien⁹⁾ ch'ella renunzi dad ella anora ad imponer alla communitad cuosts e duers taxai sco smisereivels. Per la medema raschun eis ei raschuneivel de spitgar dals Svizzers talians de secuntentar ella pratica de mo ina mesa ufficalitad per lur lungatg.

Medemamein, per dumignar ils basegns d'ediziun per franzos e per talian dils texts ufficials, accepta la Confederaziun ils cuosts de dus uffecis de translaziun; denton ei igl uffeci talian pli limitaun ch'il franzos. Ei vegn milsanavon buc en damonda d'installar quels uffecis logicamein, l'in en Romandia e l'auter en Svizra taliana, ni silmeins de favorisar dimoras periodicas de reciclaziun linguistica per ils translatur. Ins auda era strusch pli enzatgei dil vast project dils onns 1980 de decentralisaziun dell'administraziun federala – ina mesira che vess lubiu el medem temps de desalemanisar empau quell'administraziun e de reparter ils posts denter pliras regiuns.

Bein preveda la Confederaziun sut il squetsch dell'unda actuala de protestas e recriminaziuns diversas ameglieraziuns u emprovas de migliurar mendas. Puspei denton ein quell'ameglieraziuns buca fundamentalas, buca de principi, mobein mo ella mesira necessaria per contonscher il retuorn ad in ruas raschuneivel. Aschia vegn bein la pusseivladad discussiunada – che quei serealiseschi veramein, san ins pil mument mo sperar instantamein – de conceder al romontsch ina sort mesa-ufficialitad. Tuttina, schizun suenter la creaziun, per iniziativa romontscha, dil lungatg de canzlia ch'ei specificamein il RG, la pura e sempl' renconuschientscha dil romontsch sco lungatg ufficial vegn taxada vinavon per utopia – era igl onn annunziaus «dell'utopia». Tonaton, sch'ins reflectescha – il mender ei ual ch'ei drova reflexiun! –, igl ei trest e turpegius per la Svizra ch'ils Romontschs ein menai adaquella ded esser renconuscheivels ch'els survegnan graziusamein miulas de quei che, tenor tutta giustia, spetga ad els senza la pli minima discussiun.

Quella moda ded agir tradescha era lezza, fetg semplamein, indifferenza, ina profunda indifferenza per il lungatg, per il spért e la rihezia nunremplazzabla de mintga lungatg.

La Svizra entira en quei grau, malgrad la cuorta parentesa uonn della fiasta dellas quater culturas, malgrad ils sforzs, malgrad ils appels mintgatun bunamein desperai de biars, ch'ei sco tontas cazzolettas en ina notg profunda, secharacterisescha pia ual entras la paupra enconuschientscha e stema, entras l'indifferenza, gie, per esser clars, il sefutrem enviars l'atgna rihezia linguistica.

Cheu sedistingua la Svizra, sedistinguan ils Svizzers nuota da lur vischins, che pon esser habels de renconuscher la valeta digl agen lungatg-mumma e de cumbatter per el sch'el ei smanatschus; mo che ignoreschan memia savens il scheni dils auters lungatgs e vesan ella diversitad linguistica, el meglier cass, ina cumplaziun, ed el mender, in prighel.

La Svizra, fagend nuot u detschartamein memia pauc per sviluppar las pusseivladads che purschess ad ella sia rihezia linguistica e culturala, per far veramein flurir quei ch'exista en schiarm u pusigna en ella, negligend schizun de far il necessari per mantener tut ses lungatgs, ed en lur integritad, sedistingua finalmein strusch dallas autras tiaras e d'ina normalitad caracterisada dal desinteress – e dalla mediocritad. Ed era sch'ins sa e sto esser leds de viver sco Romand, schizun sco Romontsch en Svizra plitost che sco Breton u Alsazian en Frontscha, ei quella conclusiun obligada bein tresta e decuraschonta.

(Quest text ei la versiun adaptada ed actualisada d'ina presentaziun fatga al Colloqui internaziunal «Droits linguistiques / Droits de l'homme» ch'ha giu liug il november 1990 el Palaz dell'Europa a Strasburg.)

Remarcas

- 1) Ella dumbraziun ual vargada han ins sviluppau empau la relevaziun linguistica, dumandond sper il lungatg «ch'ins damogna il meglier ed el qual ins patratga» (buca pli numnaus «lungatg-mumma» el questunari) era ils lungatgs duvrai en famiglia ed ella veta professiunala (ni en scola). Quei ei bein in progress, denton fetg insufficientes e lu buca fatgs ella megliera moda: Sch'ins leva schon nudar plitost il diever che las enconuschientschas linguisticas, lu er'ei logic e necessari de dumandar igl emprem il diever general e pèr lu quel en camps specifics.
Per il maletg dil romontsch en Svizra, stuess la nova relevaziun haver consequenzas impurtontas, duidas denter auter als suandonts facturs:
 1. Tochen d'uss dumandavan ins il «lungatg-mumma», definend el sco «lungatg el qual ins patratga ed el qual ins damogna il meglier». Per biars ei quei cuntradictori. Ils Romontschs en particular san savens objectivamein meglier tudestg ch'igl agen lungatg-mumma. Deno en regiuns gia periclitadas astgavan ins denton supponer u sperar ch'els indicheschien en quella cuntradicziun plitost il lungatg-mumma che quel ch'els enconuschan il meglier. La suppressiun della menziun «lungatg-mumma» clarifichescha bein las caussas, savess denton menar biars ch'ei de lungatg romontsch e che sesentan senz'auter Romontschs d'indicar (verdeivlamein) il tudestg ell'emprema damonda.
 2. La famiglia e la lavur ein pils biars bein ils dus camps ils pli impurtonts ella veta. Els ein denton buc ils sulets, ed ei dat senza dubi biars cass nua che glied romontscha u de quels che han empriu romontsch fan diever de quei lungatg, perfin mintgagi, denton ual buc en famiglia ed era buc ella lavur, mobein «mo» cun amitgs ed ellas activitads de recreaziun. Ei dat lu era glied che ha insumma buca (pli) famiglia ni activitad professiunala. Sche tut quels han aunc stuiu indiar il tudestg sco lungatg ch'els san il meglier, vegnan els ad haver giu insumma negina pusseivladad ded indiar verdeivlamein lur enconuschientscha e diever dil romontsch.
 3. 1990 han ins fatg in sforz bia pli grond de far nudar ils Furlans ed ils Ladins dolomitics installai en Svizra il (reto)romontsch e buc il talian (u tudestg) sco lungatg principal (surtut per ils Furlans ei quei proceder cuntradictoris considerond ch'els ein aunc pli discriminai en Italia ch'els Romontschs ed emprendan per consequenza aunc mender igl agen lungatg: cheu vesan ins che la Svizra, silmeins l'ufficiala, ei aunc adina zaco taccada all'idea ch'il lungatg-mumma stoppi esser quel ch'ins enconuscha

il meglier). En Svizra detti ei 10 – 15.000, forsa schizun 20.000 Furlans (ed in pèr chischlets Ladins dolomitics). Sche tut u la gronda part de quels han suandau las instrucziuns ella dumbraziun, vegnan ins ad haver cefras totalmein novas e nunpusseivlas de cumparegliar cun ils resultats precedents, silmeins quei che pertucca il (reto)romontsch ordeifer il territori romontsch.

Ins vegn pia bein a saver trer dals resultats informaziuns supplementaras fetg interessantas sur dil romontsch. In'analisa generala correcta de sia derasaziun en Svizra ed en siu territori tradiziunal denton vegn magari ad esser aunc pli greva che tochen d'uss. En particular ston ins admetter pertuccont il territori romontsch che silmeins ina part della glied romontscha u sin via d'assimilaziun descretta suren vegn ad haver rispundiu verdeivlamein allas damondas fatgas, e ch'ella vegn per consequenza a cumparer els resultats della dumbraziun fallidamein sco glied de lungatg dil tuttatfatg jester. Ins sto pia esser pertscharts che las cefras pertuccont il romontsch en siu territori vegnan ad esser ina sutvaletaziun della realitad. Il problem ei lu che quella sutvaletaziun vegn ad haver consequenzas negativas per il maletg dil romontsch, per la cunscienza de sesez dils Romontschs. Ins patratgi mo al maletg schocont dell'Engiadina Bassa en certas cartas, nua che Tarasp cumpara ussa sco insla germanisada, ferton ch'ei setracta unicamein della preschientscha ded ina scola antroposofica en ina vischnaunca pauc populada ch'ei schiglioc a gronda majoritad romontscha ed ufficialmein dil tuttatfatg romontscha. Igl ei per quei fetg necessari de prever e realisar retschercas complementaras, per esser pinaus il mument della publicaziun dils resultats de curreger cuninaga, detschartamein e tschercond il pli grond resun public pusseivel, in maletg che sepresentass memia negativs per il romontsch.

- 2) La promoziun digl engles sco lungatg de communicaziun denter Svizzers de lungatgs differents purschess bein certs avantatgs, significass denton era el la disfatga dil model svizzer.
- 3) Ils Tessines d'origin ein mo 37.921 el rest della Svizra.
- 4) Per la televisiun della Svizra taliana perencunter ei il vast public italofoon ordeifer la Svizra taliana in argument de peisa per il manteniment de sia posiziun a nivel naziunal.
- 5) 54.735 Talians eran domiciliai igl onn 1980 el Tessin. Quei ei 13% dil total svizzer, 21% della populaziun dil cantun. Per cumparegliaziun eran ils Franzos mo 17.967 u 5% della populaziun dil cantun a Genevra.
- 6) Sedrizzond la presenta versiun en principi a Romontschs, sa igl autur renunziar a certas informaziuns bein enconuscentas el Grischun (per ex. sur dils idioms e sur dil RG).
- 7) Il talian ha era giu en parts dil territori romontsch ina certa influenza, che semantegn mo pli – probablamein buca gitg pli – a Beiva.
- 8) Il fatg che la populaziun dil territori romontsch representa 39% de quella dil Grischun ei buca senza interess. Enstagl de trasora considerar mo la repartiziun tenor il lungatg declaraus da mintga habitont (60% tudestg, 22% romontsch, 13% talian, 5% auters lungatgs), stuessen ins sco a nivel svizzer silmeins prender en consideraziun era la repartiziun territoriala dils lungatgs el Grischun: territori romontsch 39%; valladas talianas 8%; Cuera (fundamentalmein bein tudestg, che stuess denton conceder sco capitala d'in stat ufficialmein triling certas facilitads al romontsch ed al talian) 19%; Grischun tudestg 34%. Quella repartiziun ei (mettend d'ina vart la peisa carschida de Cuera) fetg maneivla dalla situaziun ch'ei semantenida dal 16avel al 19avel tschentaner – buca d'emblidar ch'il romontsch ei restaus tochen la mesadad dil tschentaner vargau il lungatg declaraus dalla majoritad della populaziun. Ella lubess, vegnend il territori romontsch finalmein renconuschius e garantius, ina reequilibrasiun fetg beinvegnida della posiziun de mintga lungatg el Grischun.
- 9) Sch'il romontsch fuss vegnius tractaus daven dalla fundaziun della Confederaziun moderna cun tut ils dretgs e las garanzias necessarias, fuss la proporzziun de Romontschs en Svizra senza dubi vinavon bunamein dubla!

Tabella 1.

Populaziun tenor il lungatg-mumma declarau

1.A. CEFRAS ABSOLUTAS

	1860 (casadas)	1888	1970
Dt	367.065	2.083.097	4.071.289
Fr	123.438	634.613	1.134.010
It	28.697	155.130	743.760
Rm	8.888	38.357	50.339
auters	17	6.557	270.385
total	528.105 c. 2.510.949 h.	2.917.754	6.269.783

1980

lungatg	total	Svizzers	jasters
Dt	4.140.901	3.986.955	153.946
Fr	1.172.502	1.088.223	84.279
It	622.226	241.758	380.468
Rm	51.128	50.238	890
auters	379.203	53.812	325.391
total	6.365.960	5.420.986	944.974

1.B. CEFRAS RELATIVAS

	1860 (casadas)	1888	1970
Dt	69,5 +	71,4	64,9
Fr	23,4	21,8	18,1
It	5,4	5,3	11,9
Rm	1,7	1,3	0,8
auters	0,003	0,2	4,3

1980

lungatg	total	Svizzers jasters (tenor il lungatg)		Svizzers jasters gruppa ling. (tenor naz.)	
Dt	65,0	73,5 +	16,3	96,3	3,7
Fr	18,4	20,1	8,9	92,8	7,2
It	9,8	4,5 -	40,3	38,9	61,1
Rm	0,8	0,9	0,1	98,3	1,7
auters	6,0	1,0	34,4	14,2	85,8
total	100	100	100	85,2	14,8

Tabella 2.

Popolaziun dellas regiuns linguisticas della Svizra, 1980

(basa: fasc. UFS 479, p. 2 – 3, modific. sils puncts suandonts: 1) Rm: 43 vischn. Dt e Beiva It tenor UFS fan part dil territori romontsch tenor def. Furer – La mort dil romontsch; 2) Bienna, Friburg e Sierre ein quintai dapersei sco bilings <ins vess giu raschuns ded aschunscher cheu entginas autras vischn.>; 3) Meyriez dumbrau Fr <sin basa dell'intervenziun della Dertgira fed. en quella direcziun>)

TERRITORIS DILS LUNGATGS

	Dt	Fr	It	Rm	Dt/fr	total en CH lungatg decl
Dt	3.922.225	120.636	30.118	25.685	42.237	4.140.901
%	86,8	8,6	10,8	40,1	40,5 +	65,0
Fr	69.065	1.051.373	5.065	363	46.636	1.172.502
%	1,5 +	75,1	1,8	0,6	44,7	18,4
It	270.778	101.685	234.785	5.505	9.473	622.226
%	6,0	7,3	84,3	8,6	9,1	9,8
Rm	19.050	1.109	624	30.213	132	51.128
%	0,4	0,1	0,2	47,1	0,1	0,8
Auters	238.181	124.924	7.995	2.338	5.765	379.203
%	5,3	8,9	2,9	3,6	5,5 +	6,0
Total						
reg.	4.519.299	1.399.727	278.587	64.104	104.243	6.365.960
% CH	71,0	22,0	4,4	1,0	1,6	100

Tabella 2.a.

DUVRADERS DE MINTGA LUNGATG TENOR
LA REGIUN DE DOMICIL (% , 1980)

lungatg declarau	habiteschan ella regiun de lungatg				
	Dt	Fr	It	Rm	Fr/Dt
Dt	94,7	2,9	0,7	0,6	1,0
Fr	5,9	89,7	0,4	0,0	4,0
It	43,5 +	16,3	37,7	0,9	1,5 +
Rm	37,3	2,2	1,2	59,1	0,3
Auters	62,8	32,9	2,1	0,6	1,5 +

Tabella 2.b.

POPULAZIUN SVIZRA TENOR IL LUNGATG E LA REGIUN
D'ORIGIN (% , 1980)

	Dt	Fr	It	Rm
lungatg declarau	73,5 +	20,1	4,5 -	0,9
regiun d'origin	76,3 - 8 *	17,5 - 9 *	4,1	1,6

** cun ni senza las vischnauncas bilingas*

Tabella 3.

POPULAZIUN D'ENTGINS MARCAUS SVIZZERS
TENOR IL LUNGATG DECLARAU 1980

	total	Dt	Fr	It	Rm	auter
<i>a. Svizra alemanica</i>						
Basilea	182.143	144.874	6.284	15.750	527	14.708
%		79,5	3,5 –	8,7	0,3	8,1
Berna	145.254	119.781	6.673	9.241	399	9.160
%		82,5 –	4,6	6,4	0,3	6,3
Lucerna	63.278	55.219	945	3.322	236	3.556
%		87,3	1,5 –	5,3	0,4	5,6
S. Gagl	75.847	64.723	534	5.270	311	5.009
%		85,3	0,7	6,9	0,4	6,6
Winterthur	86.758	70.948	1.019	8.148	259	6.384
%		81,8	1,2	9,4	0,3	7,4
Turitg	369.522	295.410	8.647	30.636	2.487	32.342
%		79,9	2,3	8,3	0,7	8,8
<i>b. Svizra romanda</i>						
Chx-de-Fds	37.234	2.108	29.179	3.749	32	2.166
%		5,7	78,4	10,1	0,1	5,8
Genevra	156.505	14.709	94.956	16.652	255	29.933
%		9,4	60,7	10,6	0,2	19,1
Losanna	127.349	9.870	92.874	10.244	114	14.247
%		7,8	72,9	8,0	0,1	11,2
Neuschatel	34.428	3.613	24.271	3.538	48	2.958
%		10,5 –	70,5 –	10,3	0,1	8,6

	total	Dt	Fr	It	Rm	auter
--	-------	----	----	----	----	-------

c. Svizra taliana

Blinzun	16.743	863	184	15.301	14	381
%		5,2	1,1	91,4	0,1	2,3
Locarn	14.103	2.015	274	11.111	39	664
%		14,3	1,9	78,8	0,3	4,7
Ligiaun	27.815	3.719	778	21.929	83	1.306
%		13,4	2,8	78,8	0,3	4,7

d. Grischun

Cuera	32.037	24.249	184	2.529	3.572	1.503
%		75,7	0,7	7,8	11,1	4,7
Tavau	10.468	8.327	129	698	313	1.001
%		79,5+	1,2	6,7	3,0	9,6
Domat	6.266	3.450	20	766	1.846	184
%		55,1	0,3	12,2	29,5–	2,9
Mustér	2.320	377	4	63	1.844	32
%		16,2	0,2	2,7	79,5–	1,4
San Murezzan	5.900	3.092	70	1.608	569	561
%		52,4	1,2	27,3	9,6	9,9

e. Marcaus bilings

Bienna	53.793	29.674	15.725	5.704	72	2.618
%		55,2	29,2	10,6	0,1	4,9
Friburg	37.400	10.242	22.163	2.254	55	2.686
%		27,4	59,3	6,2	0,1	7,2

Tabella 4.

SVILUP DIL RAPPORT DENTER POPULAZIUNS DE LUNGATGS
TUDESTG E FRANZOS SIL CUNFIN LINGUISTIC DENTER
FRANZOS E TUDESTG

district vischnaunca	pop.tot.	rapport pop. Dt / pop.Fr		
	1980	1888	1970	1980
Delémont“	27.627 *	0,339	0,143	0,092 *
Laufen	13.434 *	57,539	46,102	43,295-*
D.-Thierstein	24.575 *	191,515 –	62,466 *	53,978 *
Balsthal	25.513 *	146,165 –	170,144 *	124,417 *
Moutier“	29.037 *	0,624	0,183	0,149 *
Courtelary	27.003	0,402	0,254	0,230
Lebern	39.580	19,506 *	24,325 +	28,910
Grenchen	16.800	11,884	14,259	16,804
Büren	19.234	73,031	36,735 –	35,590
Bienna“	21.630	2,860 *	2,050 +	1,861
Bienna“	21.181	2,901 *	2,090	1,887
Nidau	35.411	16,133 *	8,158	9,508
Nidau	7.932	7,4	3,357	4,253
La Neuveville	5.319	0,354	0,352	0,332
Neuschatel	50.344	0,282	0,202	0,155 –
Erlach	8.978	61,721	28,392	29,553
Lac/See“	20.002	2,431	2,422	2,489
Avenches	4.969	0,289	0,242	0,254
Avenches	2.177	0,421	0,263	0,267
Sarine“	69.341	0,295 –	0,351	0,310
Friburg“	39.400	0,599	0,495 +	0,462
rest Sarine	31.941	0,130	0,199	0,178
Sense	29.613	21,684	33,465 +	28,382

district vischnaunca	pop.tot. 1980	rapport pop. Dt / pop.Fr		
		1888	1970	1980
Gruyère“	27.905	0,075 –	0,073	0,073
Pays d’Enhaut	4.156	0,109	0,100	0,110
Saanen	7.029	136,865 –	27,455 +	30,310
Sion(“)	30.273	0,308	0,123	0,099
Sion (“) marc.	22.877	0,624 *	0,161	0,127
rest Sion	7.396	0,005+*	0,024	0,029
Sierre“	32.101	0,116	0,161	0,147
Sierre marc.“	13.050	1,854	0,338	0,265
rest Sierre	19.051	0,024	0,081	0,081
Leuk	10.115	63,636	46,424	44,505 –

“ Cumpeglia silmeins 1 vischnaunca ufficialmein (ni tradiziunalmein) de tschei lungatg (ni bilinga).

* Plirs cunfins administrativs ein vegni modificai el decuors dils 92 onns considerai. Soluturn ha dividiu plirs districts suenter 1888; Bienna ha incorporau suenter 1888 4 vischnauncas, dellas qualas 2 dil district de Nidau; Sion ha incorporau ina vischnaunca igl onn 1968; la creaziun dil cantun dil Giura ha provocau ils onns 1970 in’entira seria de midadas e brats denter ils districts de Laufen, Delémont, Moutier e Franches-Montagnes. Per che las cefras presentadas seigien cumparegliablas, ein las calculaziuns vegnidas fatgas silla basa dils cunfins de 1888 per Soluturn (deno Lebern che cumpeglia buca Soluturn-marcau), e de 1970 per ils districts bernes u anteriuramein bernes e per Sion.

a I, Charte des langues / Sprachencharta, Institut fribourgeois, 1969.

a II, Minderheiten in der Schweiz – Toleranz auf dem Prüfstand, herausgegeben von A. Cattani und A. Häsler, Verlag Neue Zürcher Zeitung, 1984.

a III, Les nomades en Suisse – Situation, problèmes, recommandations, Rapport de la commission d'étude désignée par le Département fédéral de justice et police, Berne, 1983.

a IV, Nouvelle histoire de la Suisse et des Suisses, 2e éd., Payot Lausanne, 1986.

a V, Le quadrilinguisme en Suisse – présent et futur. Analyse, propositions et recommandations d'un groupe de travail du Département fédéral de l'intérieur, Chancellerie fédérale, août 1989 (publié dans les 4 langues nationales, rapport accompagné d'un volume de **Contributions**).

a VI, Die Rätoromanen als Hörer und Zuschauer, SRG Forschungsdienst, Bern 1984.

a VII, Requête au Conseil fédéral suisse 1980, Ligia Romontscha, 1981 (texte allemand intégral et résumé dans les trois autres langues nationales).

a VIII, La Svizra – 2^{1/2} lungatgs? Situaziun actuala ed avegnir dal rumantsch e dal talian en il Grischun – scleriments e recumandaziuns d'ina gruppa de lavur, Redacziun H.R. Dörig e Chr. Reichenau, Desertina 1982 (publié également dans les trois autres langues nationales, en français **Le quadrilinguisme de la Suisse réduit à 2^{1/2}**).

a IX, Union et division des Suisses – Les relations entre Alémaniques, Romands et Tessinois aux XIXe et XXe siècles, sous la direction de Pierre du Bois, Editions de l'Aire, 1983.

a XI, Vous avez dit «Suisse romande»?, publié sous la direction de René Knüsel et Daniel-L. Seiler, Institut de science politique, Lausanne 1984.

a X, Die viersprachige Schweiz, herausgegeben von Robert Schläpfer, Benziger Verlag, 1982 (paru également en français **La Suisse aux quatre langues**, Editions Zoé, 1985).

Aubert Jean-François, Traité de droit constitutionnel suisse, Neuchâtel, 1967 (+ supplément 1982).

Baur Arthur, Wo steht das Rätoromanische heute? Ein sprachpolitischer Lagebericht, Bern, 1955.

Billigmeier Robert, A Crisis in Swiss pluralism, Mouton 1989 (publié en allemand sous le titre **«Land und Volk der Rätoromanen**, Verlag Huber 1983).

Brohy Claudine, Das zweisprachige Individuum, mémoire de licence, Université de Fribourg, 1982.

Cajochen Rudolf, Il lungatg romontsch en l'armada, conférence, Scuntrada de Savognin, 1985 (également en allemand).

Cajöri Barbara, Germanisierende Kräfte in Graubünden am Beispiel von Praez am Heinzenberg, Deutsches Seminar, Universität Basel, 1982.

Cathomas Bernard, Erkundungen zur Zweisprachigkeit der Rätoromanen, Bern 1977.

Catrina Werner, Die Rätoromanen zwischen Resignation und Aufbruch, Orell Füssli, 1983 (paru également en italien avec un appendice sur les Ladins dolomitiques et les Frioulans: **I Retoromanci oggi – Grigioni Dolomiti Friuli**, Giampiero Casagrande Editore, 1989).

Cavigelli Pieder, Die Germanisierung von Bonaduz in geschichtlicher und sprachlicher Hinsicht, Frauenfeld 1969.

Dessemontet François, Le droit des langues en Suisse – Etude présentée au Conseil de langue française, Edition officielle du Québec, 1984.

Diekmann Erwin, Ergebnisse einer Umfrage bei 77 Gemeinden des Kantons Graubündens zur Sprachverwendungspraxis von deutsch und bündnerromanisch, Universität Mannheim, 1983.

Dunand Fabien, Dessine-moi un Suisse, avec la collaboration de l'Institut MIS, Editions 24h, 1987.

Furer Jean-Jacques I, Emploi du romanche dans l'administration régionale et communale en territoire romanche, in Europa ethnica 3 – 4 1989.

Furer Jean-Jacques II, La mort du romanche (serait) le commencement de la fin pour la Suisse, Ediziuns RRR (Fundaziun Retoromana). 1981 (publié dans les 4 langues nationales).

Furer Jean-Jacques III, Promoziun dil romontsch: 25 exempels pratics ord tiaras jastras, actualia FRR 12-R, Fundaziun Retoromana, 1985.

Furer Jean-Jacques IV, Pusseivladads e necessitads per in svilup normalisau dil romontsch: ina analisa illustrada dals resultats de diversas experientschas jastras, actualia FRR 4-R, Fundaziun Retoromana, 1985.

Furer Jean-Jacques V, Le romanche comme langue maternelle dans les statistiques fédérales, mémoire à l'intention de l'Office fédéral de statistique, Fundaziun Retoromana 1982.

Furer Jean-Jacques VI, Romontsch 1980 – Resultats della dum-braziun dil pievel, analisai e commentai, Fundaziun Retoromana, 1982.

Furer Jean-Jacques VII, «Rumantsch Grischun»: espoir et danger pour le romanche, actualia FRR 10-F, Fundaziun Retoromana 1985 (publié également en anglais sous le titre «**Rumantsch Grischun**»: Hope and Danger for the Romansh, actualia FRR 10-E).

Furer Jean-Jacques VIII, Die Situation des Bündnerromanischen bei der Jugend – ergänzende Feststellungen zu den statistischen Daten, in Ladinia IX (1985).

Gieré Gian-Reto, Die Rechtsstellung des Rätoromanischen in der Schweiz, Keller, 1956.

Hegnauer Cyril, Das Sprachenrecht der Schweiz, diss., Zurich 1947.

Klingler Roman & von Arx C., Tourisme versus identité romanche, Institut de science politique, Lausanne 1984.

Knüsel René, Les Rhétoromanches – une non mobilisation politique, conférence, Barcelone 1985.

Lüdi Georges & Py Bernard, Etre bilingue, Lang, Berne, 1986.

Manetsch Magnus, Die Anwendung des schweizerischen Sprachenrechts in der Surselva – Eine Untersuchung anhand von vier ausgewählten Gemeinden Flond, Laax, Mustér und Trun, mémoire de licence, Trun 1988.

Marti-Rolli Christine, La liberté de la langue en droit suisse, Lausanne 1978.

Mützenberg Gabriel, Destin de la langue et de la littérature rhétoromane, Age d'homme, 1974.

Osswald Sylvia, Soziolinguistische Probleme der Zweisprachigkeit in Graubünden, thèse, Hannover 1979.

Pedrazzini Mario, La lingua italiana nel diritto federale svizzero, diss., Zurich 1952.

Pichard Alain I, Les Grisons – Mosaïque d'une nation alpine, Editions 24h, 1983.

Pichard Alain II, La Suisse dans tous ses Etats – Portraits des 26 cantons Editions 24h, 1987.

Pichard Alain III, La Suisse romande n'existe pas, Editions 24h, 1978.

Ribeaud José, Menaces sur la paix linguistique – L'entente confédérale est-elle en péril?, in Materialias da la Scuntrada 88 a Scuol I, Ligia Romontscha, 1989.

Rohr Jean, La Suisse contemporaine – Société et vie politique, Armand Colin, 1972.

Sanguin André-Louis, **La Suisse – Essai de géographie politique**, Ophrys, 1983.

Schmid, Heinrich, **Gutachten zuhanden der Regierung des Kantons Graubünden über die Lage des Rätoromanischen in der Schweiz**, 1983.

Solèr Clau, **Ist das Domleschg zweisprachig?**, in Bündner Monatsblatt 1986 11/12.

Thürer Daniel, **Rechtsgutachten betreffend einige Fragen zur gesetzlichen Verwirklichung des Territorialprinzips im Sprachenrecht des Kantons Graubünden erstattet der Regierung des Kantons Graubünden**, 1982 (> à ce sujet les **Observations à propos de l'expertise de M. Daniel Thürer** de Martin Killias, 1983).

Tschärner Otto, **Die Germanisierung von Feldis/Veulden**, Oberlehrerarbeit, Deutsches Seminar, Universität Basel, 1983.

Viletta Rudolf, **Abhandlung zum Sprachenrecht mit besonderer Berücksichtigung des Rechts der Gemeinden des Kantons Graubünden, Bd I: Grundlagen des Sprachenrechts**, Schulthess Polygraphisches Verlag, Zurich 1978.

Vouga Jean-Pierre, **Romands Alémaniques Tessinois – mieux nous écouter pour mieux nous comprendre**, La Baconnière, 1978.

Weibel Ernest, **Institutions politiques romandes – Les mécanismes institutionnels et politiques des cantons romands et du Jura bernois**, Editions universitaires Fribourg, 1990.

Weinreich Uriel, **The Sviss-Romansh and their Language and how they are striving to preserve it**, Studia Rætoromanica, Fundaziun Retoromana, 1982.

Üna petnada tras meis album

da Duri Gaudenz

Dr. Andrea Schorta

Quai d'eira precis il di cha sar dr. Schorta es mort. Nus vaivan qua a Lavin la davomezdi in chasa Fliana ün inscunter culs attempats. In ün pitschen pled ch'eu n'ha salvà in quell'occasiun n'haja trat nan duos inscripziuns müralas da chasas veglias da Lavin. Sün üna chasa staja scrit ch'ün Flurin Cuorad cun sia duonna Chatrina Bonorand *bajan cumprà e ... renovà quista cuort*. Eu n'ha dumandà als preschaints, sch'els inclegian che cha *cuort* vöglià dir. *Cuort* nu possa esser quia sinonim da *piertan* o da *suler*. Tuot chi squassaiva be il cheu. Eu n'ha dit ilura cha sch'eu vess qua il Schorta, schi ch'eu pudess solver l'ingiavinera. Eu sun i quel 12 december 1990 a chasa, e l'ingiavinera d'eira scholta! Pro CUORT I leg eu cha *cuort* laiva dir eir: *Bauernhof, Meierhof, Fronhof*. Interessantamaing la chasa, statta Paravicin, fuorma insembel cul tablà üna gronda unità.

Eu cumainz mia petnada pro'l di da mort d'ün dals plü gronds, meritaivels e degns Rumantschs chi sper la *cuort in tuot sias variaziuns* ans ha dat immensamaing bler.

Ün oter di n'haja dumperà ad ün paura da Lavin co ch'el nomna quellas terrassas da prada e chomps chi's vezza dapertuot. Il prüm ha dit *avda*, davo ün oter es gnü oura cun *javda*; ilura n'haja consultà il Schorta e nun ha chattà nüglia! Fin ch'ün hom fin da Susch ha dit: Jä crai cha *javda* saja quai cha nus vi Susch nomnain *giavgia*; Eu n'ha tuornà a consultar il Schorta, e'ls sagels sun crodats. Pro *giavgia* as legia aint il DRG dafatta ün citat da la *javda* da Lavin: *javda d'ers es ün cres chi sta in früa ...* La *giavgia* pro Schorta nun es ninglur dal tuot congruenta cun las *giavgias* e *javdas* da meis correspundents, mo pazienza!

Casfanca

Eu m'aljord d'ün battaisem a Scuol. La mità da la cumparada d'eira engiadinaisa, tschella mità dal Vnuost. I sto esser stat güst il temp da *l'hom strom*. Perche cha l'hom strom d'eira in discussiun. Fin cha'l bazegner dal

poppin fa sü üna tschera d'importanza e disch: «Ma nus our'il Vnuost ardain eir l'hom strom, *la stria da fö*, ed a quella noss vegls nomnan *casfanca*, mo che cha quai voul dir, *casfanca*, nu sa da dir ingün.» Eu nun ha fat ingünas retscherchas. Eu sun sgür cha eir qua as poja be tour nan il dret cudesch o lexicon, til drivir a la dretta pagina e leger, fin chi's sa tuot quai chi's voul savair. I's vain a savair scha'l pled es retic o da che otra lingua. I's sa lura che ch'el significha. I's sa tuot. Curius füssa, schi gnissan hoz sü dal Vnuost, germanisà avant ün pêr tschient ons, cun baccuns rumantschs o dafatta retics.

Alch sumgliaint m'es capità in Samignun. Là am spettaiva, tschantà sün ün paracar, ün bun ami chi am vaiva impromiss da muossar *la primula auricula* (nüglija la cotschna, mo la gelgua). Cur ch'eschan rivats sü in üna tscherta vicinanza da la grippa, n'haja tut sü il spejel, e baincomal, la grippa d'eira crotscha da tacals gelgs, e cur cha d'eiran sü daspera, schi meis cour dal grond dalet battaiva bod dad ot. Alch uschea nu vaiv'eu mâ vis. Lura meis ami cumainza e disch, sch'eu sapcha co ch'els nomnan quista flur. «Nus tilla nomnain *flur zoss (d'sass, d'soss)*. Quai sarà sgüra amo ün nom rumantsch.» – Eu til n'ha lura declerà cha *sass* es Fels e cha in tudais-ch as nomna la primula auricula *Flühblümchen*, damaja *flur d'sass*.

Eu m'algord meglinavant d'Armon Planta, amo da quel temp ch'el daiva scoula a Sa. Maria. Ün di am quinta'l cun entusiassem ch'el haja fat la scuvierta cha ne giò'l Vnuost, ne in Val Müstair in nu's dschaja *maikäfers* o *bovins da mai*, mo cagiò *sulen* e casü *solas*! Quai sun amo ils müs-chels chi, suot terra, dan inavant vita.

Natüralmaing cha la scienza cugnuoscha doschas da quists exaimpels co cha'l rumantsch tendscha sur cunfin. Per mai sun bod plü interessants co las doschas dals cudeschs quels pêr ch'eu n'ha fastizzà svessa.

Rumantsch grischun?

Il rumantsch grischun es üna construcziun da büro, da stadaira e da centimeter. I's piglia il pled *Brunnen*, rumantsch principalmaing: *Bügl, truasch, fontauna*. Che saglia oura? Eu pens chi sarà sagli oura *bigl*! I's sta davant il pledin *nur*. Che sagliarà oura quia? *Angal, be, mo*. Eu nun ha la pussibilità in quist'ura ch'eu scriv da vera davò. Eu suppuon cha l'architect dal rumantsch haja dat la preferenza a *mo*. Intant chi'd es be da tscherner ils viers singuls, substantivs, verbs, adjectivs etc. po quai amo ir, in büro, eir scha l'ajer minchatant es gröss e stit e piglia la frai-

s-chezza a quels chi sun infatschendats. Bod impussibla dvainta quista aventüra, cur chi's riva pro las *locuziuns* dals dialects rumantschs, pro'ls *möds da dir*, pro las *turnüras*. Quai sun quels elemaints da la lingua chi tilla dan culur, chi tilla fan eleganta, chi tilla dan taimpra ed agnadat. Da quai chi para a mai nos rumantsch es sün tuot la lingia richischem da culuors, ed uossa vain il rumantsch grischun cun sia *simpla aritmetica dal ün e duos e trais*. Quai ston dir ils linguists co chi sta culs möds da dir engiadinais, surmirans e sursilvans ... , schi as stopcha desister, malavita; schi detta fich suvent o be fich da rar la chaschun da far eir quia üna punt da Mustér fin vi Müstair.

Per cha quista part da meis artichel nu resta massa teoretica e grisch, tilla vögli dar culur cun üna tröppada da quist muvel. Eu nu vögl gnanca tant star a declerar che cha mincha elemaint vögli dir, eu less be dumandar al lectur che cha'l rumantsch grischun varà tut a man cun quista part essenziala da la lingua:

Ir sül tombel, ir in giamgias, ir a cumars; salsch va a salitscha, ir a tschaf; star a larg, largiar il muvel d'alp, dar larg, far larg; be da sbloc, be schmuors, be da tschisp, far spid cun qualchün; a la cazotta, a la buna, a la sbaduada; ir a geni, ir per strich, ir per staila; ir davo di, ir avant bouv; la glüna per traviors, la glüna culs pizs amunt, üna glüna d'or; ir a vut (cun arbaglia aint illas s-charpas!), ir in giojas, ir in sbara, ir in trosla, ir amo culs muoschins, ir in jeschen; ir in tanta malura, ir a la sparazun, ir a föviv, ir be sblocs, ir be spüfs; s'avair a maun, as dar man, gnir a las sgiarbinellas, gnir maloura, gnir malperüna. Lasch'ir l'aua davo il vo; il di adessa; sün mort e fin; id han dat quint, dat d'incleger; dar oura müstà, as rumper il culöz; nügli rabiz, zist segn da la terra, üna s-chavazzada, sem sinavel, gnanc'üna da dir quella; gnir a frida cun alch, gnir a riva, gnir a tapin, gnir a bröch; tour alch ad in cretta, tour a chiern, tour a fain; sül prüm, sül far di, sül davo, sül ot da la stà; metter a stöchel, dar la cuognada; ribir dal fraid, – da la temma; far plich-placha, ir intuorn culla checla dal meil cun qualchün; che chi nun es, per main da che, salda, adüntrat, impestiant; stigl sco ün füs, lung sco l'an da la fam, ferm bes-cha, s-chür boc, larg sco üna porta tablà, bun sco la paira, prus sco Giob; avoir adüna l'aua d'sort, avoir adüna pled in chapitel; mol floc, bletsch pantan, clitsch cregn, bletsch sco ün pigliat; tour tuot fich a pet, tour tuot da la vart dal sulai; quist nun es ne pigna ne platta; ir sülla marusa vita, ir chaischond, ir in jeschen, ir a frouslas; quel es lumbardun pella versch da la rain oura; üna memoria sco ün chalender; avoir la müsli da, marüscha da, vair in testa da; far da las bellas, da las sias, da las bunas; chapütsch'alba, alba chapütscha; ün be spuonda e cupicha; ir da man in marella, da vach'in

vadella, ir inavo sco la curaj'in fö; i nu't laschan onur a culöz; va sül schimmel dal cromer; gnir our dal büz, -our dal crös, -our d'ün fat; il test chi voul s-charbunar la chaldera; chi da giuven, chi da vegl; quels stan d'ün lich e d'ün sgrat; far sü la buna saira, laschar il pelot; ir pella Frantsch'aint, dar per quai aint, far flandra, far futrascha; guarda chi vain eir per tai il barba Not, guarda chi vain Jon Pitschen, il barb'Andrea in chaminada e'l barba Jachen tanter las nüvlas; vender per üna suonda; star sco ün chan in ün von; i vain oura dal vargot, dal vargun; sco spina e fain, sco chan e giat; ne fö ne lö ne platta choda; esser glutitsch da; il sulai va adieu, el va a rendü, el dà l'uonda. Ir in fasch, ir in zinslas, ir in paglia, ir in monna, ir in sfrievladitsch.

Viervs sül tramunt

Tramuntar voul dir ir davogì, svanir, sfuondrar e quai tuot tenor per adüna. Quel chi excerpescha nossa litteratura la plü veglia, Travers, Bifrun, Chiampell, Papa, Toutsch, Saluz ... quel dvainta trist quant rumantsch bellischem chi'd es tramuntà. Quai sun dschierladas plainas. Mo quai es la conseguenza dal temp. Tuot trapassa, tuot düra be seis temp. Mo i nu's mangla ir inavo 400 ons per star davant quist fenomen da la gronda sfuondrada rumantscha, da la perdita da substanza minchatant bod inchapibla; i's po be güzzar las uraglias e tadlar a discuorrer a gliued veglia, sapiainta, i's po leger cudeschs da Cla Biert ed Andri Peer, da Caratsch e Robert Luzzi, per constatar co cha l'islina rumantscha toc a toc crouda giò aint il mar chi tilla travuondarà. Tscherta, i nu's fa ün servezzan ad ingün cun scriver 'al tramunt', cun cundir e garnir seis texts cun prunas viervs cha bod ingün nun inclegia plü. Mo i nu's fa neir bricha ingün servezzan al rumantsch cun laschar ir l'ajer tras ils latschs, cun as cuntantar d'ün pledari, d'üna stilistica, da cugnuoschentschas minimalas.

Eu lasch sguondar in quist chapitel plects al tramunt, e quai bod exclusivamaing plects ch'eu n'ha nodà, saja cun tadlar a discuorrer, saja cun leger in nossa litteratura dal vainchavel tschientiner.

El fa eir da sensal; cun quist s-chierp traivan nus la modiva tanter duos chomps; ün bös-ch plain ons; che bellas brajessas cha tü hast aint; ossels intagliats pels bruozzels; tagliers e s-chüdellas; il maer d'Ardez – la merpart – le maire de Paris; vadaglias aint ils chavels – vadaglias aint il fain – parchüra'ns da vadaglias, da mendas e da tuot auters dons; statura – stausch – s-chagn; ir a chabroclas = sursilvan, tgaubriechel; la malgiada

va davo l'En, la malgiada sülla via o davo ün aguagl; la moula mulin as poja livgiantar nan sülla chaschögna e tilla s-chalmar o batter; las urezzas – orizis – spuondas expostas als vents; la sensina süsom l'er; la tramasera tanter chà e tablà; la püschgnantiva; laina da madera, la tabladiva; ün seaditsch; far sigls sül ladritsch; ils zaclers chi creschan aint il chomp sfrüjà; la muozza dal curtè; broclas, gialaidas, s-chafs, bacidas, charöts, cuagls, buaders, la tmeiglia culla suolva, la panaglia stuorna, la nacha, tinatsch, butschin, *la* barigl, la pütra, il frascun, il mamalè, möz, ster e minal; bouvas, tscheps, peisas; la mezia, la chavra, la bacharia; i sun its aint duos dels plü vegls; schlaruoch = ossari; la bella *matta* chi spassegia tras cumün, e la *matta* spüzzulenta sü prümara chi's dovra per laidar; panitschas, döglias e pantenzias; l'ha büttà baselgias giò da foura charpenna = purtretins culurits; lascha passar tuot tras il tamüsch; battaisem, il curtuoir, il latvetsch, visdaglias e visdöz; la nossa/nuossa: pro la benna, pro'l von e pro divers oters s-chierps, üna anza; triazza, charrè, biert, bröz, charrücla, vela, veula; la pais-cha pel signun; ün suaivel per l'alp, schi fa dabsögn; nu raiver sü pellas pichardellas; üna benna plaina da tschorlas. Gugent am regorda da sar Otto Bonorand, vegl paur d'Ardez, co ch'el ha provà da'm far incleger che chi'd es *üna schioua*, e per ch'eu inclegia propcha, m'ha'l fat ün disegnin in meis taquint; sar Jon savaiva ingio chi füssan sül Piz Ajüz las restanzas da las clavigliadas dals chamuotschs. Grippa, gurber, patrögna, niva, magogna; la s-chavitscha; ir cun sgiarbazs, cun sgiarvitschs, be schlancs; choma – ils chamuotschs choman süls tschainghels, duos paur fan choma per tschertas lavuors; ha'l dat tröv o suda, santur o quint?

Per finir amo ün pitschen desert

Chi chi as s-choda pel rumantsch, quel ha üna ter buna pignina. El ha chod per adüna. La funtana nu's staliva mâ, e l'album nun es mâ uschè plain, chi nu vess plü lö nöglia.

Eu cugnuoschaiva fich bain il verb sursilvan *encurir*, ün verb cha coura mincha uffant cugnuoscha. Ma eu n'ha stuvü gnir bun vegl per scuvrir *quaerere* (latin) eir in Engiadina: Va a *curir* la bescha, el *curiva* ün lö da star suot tet; mo nos *curir* es per murir, puchà; nu confuonder sdegrar e sdreglar! culgiar, culgia't, culgiaint; i maschara suot la tschendra, i tschima, i brasda; pro *Gionnes Mathis* as sprüschla amo ils vestis; Per *crodard* dovran *Bifrun* ed eir seis successuors, il verb interessant *tumer*, para cha quist verb vegna (o gniva?) dovrà amo a Müstair, pustüt cur ch'ün uffantin faiva

la cupicha. Scha na a Müstair, schi pertschert bleras jadas aint illa Divina Commedia, tomar, ilura in Frantscha: *tomber*; as scopular, tuir oura, pivir oura; per as vestir cumpara il verb *cuznir* chi tira adimaint a *Bifrun* cun sia *chüzzamainta*, ilura eir nos relict *ir scuz*; cusnar, resdar, guajar, guarantar, cuzantar, as distriar; *andarir la pasta* dal pan a Ramosch; verer, guardar, tschügliar, clignar; dschfar la chà; ün *suma* il giuf dubel per portar aua.

Eu n'ha cumanzà pro'l *dr. Andrea Schorta* e less glivrar pro el. Ün mais ant sia mort m'ha'l scrit üna charta fich amiaivla cul giavüsch ch'eu til güda a ramassar noms da pomma dutscha per ün artichel ch'el laiva publichar aint il Bündner Jahrbuch. I's trattaiva in special dals terms dialectals per *ribes alpinum* e per *rubus saxatilis*. Eu sun gnü vaira svelt aint illas farlendas, n'ha guardà, scha chattess melders barcharöls e n'ha scrit ilura, fors'ün'eivna plü tard, üna charta fich pac satisfacenta a Cuaira. Eu n'ha tramiss oura tuot la pommaraida ch'eu vaiva, mo brich quella ch'el agrajaiva. I pudess dar cha uschè füssa eir cun quist artichel: blera materia, mo pac nizuogl!